

О.Г. Бажан та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с. 8. Кучерена М.М. Репресії НКВС проти волинян у 1939–1941 роках // Реабілітовані історією: 36. наук. статей і матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 5–6 грудня 2002 року – Луцьк: Настир'я, 2003. – 168 с. 9. Там само. 10. Киричук Ю.А. Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с. 11. Ярош Б.О. Західноукраїнські землі напередодні Другої світової війни // Історія України. – 2004. – № 19. – Травень. 12. Киричук Ю.А. Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с. 13. Там само. 14. Ярош Б.О. Західноукраїнські землі напередодні Другої світової війни // Історія України. – 2004. – № 19. – Травень. 15. Величко А.Г. Волинь на початку Другої світової війни // "Роде наш красний...". Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 2. 16. Дмитрук В. Вибрані часом (красзнавці Волині 20–30 рр. XX ст.) // Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник. – Вип. 2.— Луцьк, 1999. – С. 59–62. 17. Колосок Б. Нові факти біографії Леоніда Маслова // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 144–151.

УДК 94:356.15:329.17:323.28 (477.8)

Г.М. Бальбуза

Національний університет "Львівська політехніка",
Інститут гуманітарних та соціальних наук

ТРАГЕДІЯ В'ЯЗНІВ ЛУЦЬКОЇ В'ЯЗНИЦІ У ЧЕРВНІ 1941 РОКУ

© Бальбуза Г.М., 2008

Розкрито перебіг однієї з жахливих трагедій початку Другої світової війни як наслідок радянської стратегії репресій проти місцевого населення Західної Волині.

The beginning of the WW II is shown of the tragedy as result of the Soviet strategy against civil populations of Western Volhynia of the war of attrition.

Масові страти арештованих в українських тюрмах у перші роки радянсько-німецької війни є однією з найтрагічніших сторінок історії ХХ ст. Довший час правдива інформація про ці злочини радянської влади приховувались і тому не могла бути предметом історичного аналізу. Останнім часом з'являється чимало історичних розвідок, які з різною повнотою намагаються відобразити реальні масштаби трагедії.

Основним джерельним матеріалом для вивчення питання досі залишаються спогади очевидців. Так, в Державному архіві Волинської області зберігаються спогади М.П. Куделі з с. Буяні Луцького району [23], опубліковано спогади інших в'язнів Луцької тюрми. У цій роботі зроблено спробу узагальнити наявні дані з метою глибшого розкриття проблеми.

З початку 1940, а особливо у другій половині року, на Волині розпочались масові арешти, депортації, вбивства. З неймовірною завзятістю у тюремні застінки запроторювались заможні селяни, свідомі робітники, вчителі, лікарі, священнослужителі різних конфесій, молодь. Ось як про це пишуть очевидці: "Мене заарештували по підозрі, що був нібито я член ОУН. Хоч був я лише членом місцевої філії товариства "Просвіта", та з дитячих років аж до сьогоднішнього дня збирав все, що стосується життя і творчості геніального Кобзаря. Сидів я в камері № 34 на третьому поверсі. Вона вмістила десь 240 чоловік. Тіснота страшна, духота..." (М.П. Куделя); "Мене, – згадує також колишній просвітянин С.К. Кухарук, – заарештували за те, що в розмові з товаришем сказав

про те, що на Україні 1933 року був штучно створений сталінськими катами голодомор. Степан Каленикович знав це не тільки з тогочасної преси в поверсальській Польщі, а й з розповідей тих людей, що втекли від голоду із Східної України на Волинь. Він сидів в багатьох камерах, а перед початком війни в камері № 22. В ній було 50 чоловік”.

Д.М. Бортника з с. Куличовичі, тодішнього Колківського району, заарештували в березні 1941 року. Данило Миколайович розповідає: "Мали 10 га землі. Грунт піщаний, поліський. Після смерті батьків господарство було на мені. Спочатку обложили податком у шість тисяч карбованців, 16 центнерів збіжжя. Коли його було сплачено, знову принесли повідомлення на п'ять тисяч карбованців і п'ятнадцять центнерів зерна. Платити вже не було з чого. Суд в Колках виніс вирок – шість років. Так і опинився у Луцькій в'язниці”.

Микита Сидорович Таран, 21-річний юнак із с. Чорниж, тодішнього Цуманського району, за підозрою у зберіганні зброї в квітні 1941 року потрапив до Цуманського районного відділу НКВД, а згодом – до Луцької в'язниці. З села Чорниж за невиконання норми будівельних робіт на аеродромі в селі Четвертня опинились в тюрмі ще і Павло Бояновський, Сергій Лящук, Микита Радчук. З селища Цумань Андрія Ховайла, робітника з місцевого тартаку, після жажливих допитів у місцевому райвідділі НКВД відправлено до Луцької в'язниці.

Серед численних в'язнів були і священнослужителі, що стали жертвами енкаведистських вбивств на початку війни. Це – отець Юрій Скоп'юк зі своїми двома братами, отець Іоанн Концевич з двома синами, протоієрей Іларіон Денисович з с. Хотячів, отець Володимир з с. Підбереззя та багато інших. Були в камерах польський ксьондз, єврейські рабини.

Серед в'язнів були також колишні українські емігранти із Східної України, що проживали після 1921 року на Волині, багато військових: полковники армії УНР Маєвський, Купрійчук, а також старшини-українці з польської армії – Валер'ян Рожковський, Кобець Олексій Іванович 1889 р.н. з села Білосток Луцького району, який служив в Преображенському Волинському полку в Царському селі.

Відомого професора Гелегія, вчителів з села Пожарки теперішнього Рожищенського району Костянтина Холодняковського, Сергія Остапчука заарештували в серпні 1940 року. Крім названих вчителів, з цього села енкаведисти забрали ще 23 особи, а серед них і 17-річного юнака, прозваного в'язнями "Малий Тарас". Це – Василь Іванович Остапчук, учень сьомого класу, талановитий юнак, що залишив по собі невелику малярську та поетичну спадщину [1, с. 561–563].

Зі слів Тетяни Герасимчук з с. Покруповки відомо: "Брат Володя вчився дуже добре... Любив читати "Кобзар" Т.Г. Шевченка. Любив Україну-неньку. Жили ми не зовсім бідно. Брат пішов вчитися на курси і деякий час вчителював в Туропинській школі. Але потім його кудись забрали. Ми думали, що в армію, бо незабаром почалася війна. Настав червень 1941 року. А після війни куди тільки не писали, шукали його. І прийшло сумнівне повідомлення: пропав безвісти. Тільки через роки ми зрозуміли, що його забрали в Луцьку тюрму, де серед тисяч невинних розстріляли на самому початку війни [2; 3].

Серед розстріляних були люди, передусім молодь, і з інших сіл Турійського району, серед них – мешканці села Маковичі (нині Купичева), брати Бірюк Федір і Бірюк Андріян [3, с. 3].

У селі Піддубці Луцького району було заарештовано Якимчука Арсена Павловича, Демчинського Панаса Максимовича, Пруса Леоніда Івановича, Кротюка Віктора Івановича, Циплюка Івана Олександровича, ще одного Циплюка, ім'я якого не змогли згадати, Якіма Василя, Циплюка Мирона Васильовича. Усього забрали і знищили 24 особи.

Із села Буяні Луцького району заарештовано Іванова Сидора Іларіоновича, його сина Івана, Приступу Олексія Никифоровича, Ширського, Єфимчука Савку, Павлюка Феодосія, братів Саків – Мілентія і Ананія, Борисюка Василя. Загалом 10 осіб.

Багато було знищено людей з Горохівського, Іваничівського, Луцького, Локачинського, Володимир-Волинського районів [4, с. 3].

Розсекречені завдяки московському "Меморіалу" архівні документи свідчать: на 10 червня 1941 року у Луцькій в'язниці утримувалося 2055 ув'язнених [5, с. 3].

Від березня 1941 року усі в'язниці на території Західної України перебували в повному підпорядкуванні репресивних органів НКВС, які від першого ж дня нацистського нападу на СРСР розпочали винищення в'язнів. Відступаючи, репресивно-каральні органи чинили масові розстріли західноукраїнського населення і у повоєнний час усіяко намагалися приписати це гітлерівському Вермахту або підрозділам українських націоналістів "Нахтігаль" та "Роланд" [6, с. 300].

Ось як це відбувалося. 23 червня 1941 року начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов направив командиру тринадцятої дивізії військ НКВС, полковнику Зав'ялову план евакуації в'язнів, де зазначав: "На підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР Василя Сергієнка із в'язниць західних областей України необхідно евакуювати в'язнів у тиллові області" [7, с. 222]. Передбачалося вивезення 23 394 осіб, для чого необхідно було понад сімсот залізничних вагонів.

В. Сергієнко декілька разів звертався з телеграмами в НКВС СРСР за інструкціями щодо евакуації в'язнів, але ствердної відповіді з Москви не надійшло. Невдовзі в НКВС УРСР все ж прибула телеграма, в якій зазначалося, що "...згідно з розпорядженням Л. Берії, за списком, затвердженим прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебували під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрата у великих розмірах". Певною мірою це рішення мотивувалося швидким наступом німецьких військ та активізацією оунівського підпілля [8, с. 588].

В'язні Луцької тюрми були вже розстріляні, коли 24 червня 1941 року заступник наркома внутрішніх справ УСССР, капітан держбезпеки Ратушний затвердив "План евакуації в'язнів з тюрем західних областей України". Для Луцької тюрми виділялось 75 залізничних вагонів для евакуації у Вологду та Астрахань. 15 вагонів мали доставити в Тюмень в'язнів з Володимира-Волинського, а 30 вагонів планувалося подати на Ковельську станцію для перевезення в'язнів місцевої тюрми в Нерчинськ.

Для координації цієї роботи нарком внутрішніх справ УСССР, старший майор держбезпеки Сергієнко направив у Західну Україну своїх повноважних представників [9, с. 3].

29 червня 1941 року начальник тюремного управління НКВД УСССР, капітан держбезпеки Філіппов передає по ВЧ таку інформацію на ім'я наркома: "...На більшості станцій в наданні вагонів для евакуації ув'язнених нам відмовили в зв'язку з нестачею рухомого складу для військових перевезень та евакуації сімей. Крім того, УНКГБ точних вказівок, як діяти з в'язнями, що числяться за ними, не дають" [10, с. 3].

Бомбардування міста 22 червня 1941 року німецькими літаками, від якого постраждали й тюремні стіни, прискорило розправу над тими, в'язнями, які загинули від нещадних катувань та нелюдських умов утримання.

У спецповідомленні від 28 червня 1941 року за підписом капітана держбезпеки Філіппова № 85426 "Про стан в тюрмах Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської і Чернівецької областей" йдеться про події у Луцьку: "22 червня ц. р. приблизно о 14.00 тюрма № 1 м. Луцька була піддана бомбардуванню з ворожих літаків. Було скинуто бомби, однією з них були повністю знищені ворота, при цьому був убитий наглядач Дідик, начальник господарської частини тюрми Бондаренко і його дружина. Поранено два наглядачі – тт. Рожко і Маркіз.

Після закінчення бомбардування в'язні, приблизно 2000 осіб, зчинили бунт, під час якого вони зламали двері камер, склади тюрми, де знаходилися сокири, леза та інші ріжучі предмети. Озброївшись цими предметами, в'язні зруйнували у дворі для прогулянок вишку, частина з них намагалася втекти через ворота. Підрозділ конвойної частини в'язнів зупинив їх і попередив, що у разі спроби втечі вони будуть розстріляні. Незважаючи на попередження, окремі ув'язнені намагалися втекти і тут же були розстріляні.

До 9.00 23 червня в'язні перебували на подвір'ї для прогулянок і потім заведені назад в корпус тюрми. До бунту вироки на 73 в'язнів, засуджених до розстрілу, були виконані.

В 12.00 23 червня згідно з вказівкою начальника тов. Стана в'язні були виведені назад на подвір'я для прогулянок і було відібрано 14 чоловік, які засуджені згідно з Указом Президії Верховної Ради ССРСР від 26 червня 1940 року, 30 чоловік, засуджених за побутовими статтями КК,

і 40 малолітніх. В'язні і побутовики в кількості 44 особи були звільнені, а малолітні заведені назад в камери.

Після відбору 84 вказаних в'язнів начальник 2 відділу УНКГБ тов. Гончаров, співробітник УНКГБ Дворкін, начальник тюремного відділення УНКВД тов. Стан за участю інших співробітників НКГБ і НКВД приблизно 2000 в'язнів, які залишились на подвір'ї для прогулянок, розстріляли. Весь обліковий матеріал і особові справи в'язнів спалені. Цінності, фінансові документи, штампи, печатки, журнали обліку в'язнів та інші документи заступник начальника тюрми тов. Лескін перевіз до Києва..." [11, 3].

Не одне десятиліття під грифом "Совершенно секретно" зберігався ще один документ – рапорт сержанта держбезпеки Стана на ім'я політрука Демехіна: "Не відлучаючись з прийомної начальника УНКВД до 24 години, я дізнався, що каркас тюрми в м. Луцьку влученням двох бомб зруйнований у двох місцях і охорона тюрми здійснюється лише зовнішня ротою конвойних військ з усією охороною тюрми.

У другій годині ранку 23 червня 1941 року я отримав дозвіл у начальника УНКВД поїхати в тюрму разом з 18 радянсько-партійними працівниками для посилення охорони тюрми.

Вранці 23 червня 1941 року я встановив: під час влучення двох бомб на територію тюремного подвір'я двері в кількох камерах і адмінприміщенні повилітали, а в інших камерах з/к самі виламали двері. Крім того, пограбували склад особистих речей з/к, в якому були ріжучі і колючі предмети, продуктові та речові склади тюрми, аптека тюремної лікарні.

Тоді вранці я дав наказ начальнику тюрми, молодшому лейтенанту держбезпеки тов. Гриньову звільнити з тюрми в'язнів, малолітніх і з/к, засуджених за побутові злочини.

Про звільнення їх начальник тюрми мені доповів, але я зараз не пам'ятаю скільки, приблизно чоловік 70.

23 червня 1941 року об 11.30 в тюрму прибула опергрупа працівників УНКГБ і УНКВД Волинської області, начальником якої був капітан держбезпеки тов. Розов. Там же біля тюрми мене викликав начальник УНКГБ, капітан держбезпеки тов. Белоцерковський, який мені наказав видати опергрупі тов. Розова з/к, які утримуються в тюрмі міста Луцька за статтями КК УССР 54/2-11 і, особливо, (членів) ОУН. З'ясовуючи докладніше обстановку, мені капітан держбезпеки тов. Розов наказав протягом 20 хвилин видати для розстрілу всіх з/к за ст. 54/2-11 через те, що ворог знаходиться від Луцька за сім кілометрів.

Отримавши такий наказ, я взяв з собою начальника тюрми Гриньова, заступника начальника тюрми Лескіна і 4 осіб чергових помічників начальника: Башлакова, Януценка, Ковальова і Балахіна. При вході в тюрму заступник начальника Лескін побоявся туди заходити, тоді ми всі віддали Лескіну свою зброю, а самі зайшли в тюрму для відбору з/к.

Відібрали і вивели на господарський двір тюрми приблизно 800 осіб, які одразу були розстріляні там же на місці вище вказаною опергрупою, бійцями роти конвойних військ НКВД та начальницьким і наглядацьким складом тюрми.

...Через 20 хвилин після розстрілу з/к тюрми ми отримали вказівку, що ворог знаходиться не за 7 км, а за 25 км, і ми негайно почали прибирати трупи.

Усі трупи – сімдесят з гаком засуджених до розстрілу і приблизно 800 підслідних – нами закопані і місця захоронень трупів політі керосином та випалені, після цього ці місця посипані вапном.

Крім того, розстріляно охороною тюрми і військовими підрозділами в околицях тюрми в'язнів, які намагалися втекти. Для прибирання цих трупів, згідно з вказівкою начальника УНКВД, була створена група з робітничої міліції, яка всі трупи прибрала. Загалом розстріляно в тюрмі і біля тюрми приблизно 1000 осіб.

Залишено в тюрмі приблизно 1000 осіб, більшість з яких звинувачувалися за побутовими статтями КК УССР.

Тюрму м. Луцька спільно з командиром роти конвойних військ, старшим лейтенантом Фахрудіновим і всім складом працівників тюрми ми залишили після втрати зв'язку з УНКВД і військовими частинами 25 червня 23.30..." [12, с. 3].

Довго замовчувалась правда, ретельно приховувались докази злочину, але не забувалось пережити свідками тих страхітливих подій...

Через багато років відтворити жахливу картину злочину дають змогу спогади очевидців, зокрема Миколи Павловича Куделі: "...Завели мене до камери 34 на третьому поверсі, де було 238 в'язнів, засуджених на різні терміни. Як у слідчій, так і в камерах засуджених на різні терміни, було напхано людей стільки, що, як кажуть, ніде було голці впасти. Через брак повітря люди задихались, падали, їх відливали водою. 22 червня 1941 року на світанку поблизу тюрми падає перша німецька бомба, потрясає мурами. Всі в'язні схоплюються на ноги. Не було сумніву, що почалася війна. Бомбардування не припинялись. Падали бомби великої сили по підвір'ях тюрми, поза тюрмою. Горів Луцьк. Десь о годині 16 упала бомба на північно-західне крило в'язниці, відбила частину муру. Від сили вибуху у кількох камерах на другому поверсі вивернулися двері. В'язні цих камер опинилися у коридорі. Заохочені до волі в'язні з інших камер тюрми, виламавши двері, також опинилися на коридорах, на підвір'ях. Настала своєрідна тимчасова воля: батько знаходив сина, син батька, брат брата, друг друга. Обійми, плач, радість... Але недовго це тривало. Надвечір бомбардування притихло, енкаведисти повилазили зі своїх схованок і з револьверів почали стріляти по людях і кричати: "По камерам, по місцям!" На нашому коридорі лишилося двоє вбитих, один поранений. Всі ми опинилися по своїх камерах, на своїх місцях. До кожної камери підбігали енкаведисти зі страшним криком: "Кто только шаг ступит на коридор – будет расстрелян. Сидеть спокойно до особого распоряжения!".

Ми сиділи спокійно цілу ніч і ранок. 23 червня, в понеділок, десь о годині 11, з'являються знов енкаведисти і кричать: "Виході с вещами!"

Сходячи по сходах з третього поверху, я виразно закріпив на західному мурі біля вишки замаскований зеленими гілками кулемет, а біля нього силует людини. Крім того, побачив кілька десятків енкаведистів, обвішаних гранатами. Вони гарячково бігали і підпихали в'язнів до довжелезної стіни: "Плотней, плотней!"

Тоді я мовлю до свого односельця Олекси Приступи: "Нас ведуть на розстріл". Мій друг подивився на мене – його кинуло в жар – і промовив: "Комусь іншому, Миколо, я не дивувався би, а вам дивуюсь, що ви в такий час панікуєте і інших в паніку вводите. Такого бути не може. Що б на це світ сказав?" Він замовк і я вже нічого не говорив.

Спускаючись далі по сходах униз, чую голосні крики: "Вніманіє, вніманіє! Кто задержан, следственный, осуждённый по политической статье 54/II, то есть за контрреволюционную деятельность организации украинских националистов, виході налево, на западный двор. Кто задержан, следственный, осуждённый по бытовым статьям, виході направо, на восточный двор. " Це розпорядження повторювалося кількаразово. Сходжу з останньої сходинки і впевнено звертаю на право, на східне підвір'я. Тут уже було близько 600 чоловік. Коли вийшли всі з камер, тюрма стала порожньою, енкаведисти закрили двері, перейшли на східне підвір'я і знову стали кричати: "Кто із вас не понял і ошибочно сюда зашёл, обвиняемый по политической статье 54? Так виходіте, а то будем проверять і кто окажется по этой статье, тому будет плохо". Чую голоси "Гражданін начальник, я не понял". І я... бачу: вийшло близько 20 чоловік, коридором тюрми їх переведено на західне підвір'я. І раптом там затріскотіли кулемети, почувлися вибухи гранат і страшний людський крик. Від розриву гранат вище тюрми злетіли шматки людського тіла, одягу... На нашому східному підвір'ї зчинилася пекельна паніка, розпачливі голосіння: "Боже, Боже наш, розстрілюють, розривають гранатами. Варвари! Звірі!". Хтось кричить: "Люди рятуйтеся!". У ті хвилини група в'язнів кинулась до брами, яку можна було силою вивалити. Не добігли до неї, як застрочив по них кулемет. Там вони всі і загинули. Бачу, спритні хлопці ставлять до муру дошки, що тут валялися із розбомбленої кошари для прогулянок, і по тих дошках піднімаються на мур, перескакують. Але не багатьом вдалося втекти... Навіть тим, кому вдалося уникнути куль і переплисти через Стир. Їх ловили енкаведисти і розстрілювали на берегах річки" [13, с. 38–41].

Зі спогадів Олекси Петрошука: "Після півгодинного бою стрілянина перекинулася на ліве підвір'я. Ми з криком: "Слава!", "Ура!" кинулися до тюрми, щоб переловити чекістів принаймні

голими руками. Але кулемет не пустив нікого. Сотні людей, що пробували ввірватися до тюрми, повернулися назад. Я, знеможений, під напором маси впав на землю.

З великими зусиллями мені вдалося вилізти з-під людської маси. Але схватися від небезпеки не було де. Я причаївся коло тюремного муру і став чекати.

Минуло кілька страшних хвилин. Сподіваючись нового нападу, в'язні, що лишилися живими, порозумілися між собою і рушили до брами. Вирвавши грубелезного стовпа, ми почали розбивати ним браму. Вона не витримала сильних ударів, похитнулася, і раптом перед нашими очима виринув звідкись гурт чекістів з кулеметом у руках.

Почалася нова масакра людей. Ми стали втікати. Розбивши дерев'яну будову, почали приставляти дошки до мурів і дряпатися по них. Але наші зусилля були марні. Ворожі кулі скидали нас із дощок на землю. Я з великим зусиллям, увесь тремтячи, виліз по стовпу на мур, зігнувшись, перебіг муром кілька метрів і зіскочив на землю... Я кинувся в річку й під градом куль пустився плисти. Бог якось охоронив мене. Перепливши на другий берег, я перебіг декілька десятків метрів і вскочив у яму, яку зробила вчора бомба. Змучений, задиханий, я став там навколішки й почав молитися. Слів молитви не можу собі пригадати. Це були слова, які тільки раз за життя можуть вирватися з людських грудей.

Відпочивши кілька хвилин, я подався далі на луки, заліз у траву серед води й почав чекати. Сотні куль свистіли над моєю головою. Я чув лускіт стрілів, людські зойки й биття власного серця. Тяжко описати, що тоді діялось зі мною. Тих переживань не забуду повіки.

Вже сонце схилялося на захід, а дикій розправі не було кінця. Я, трохи заспокоївшись, заліз далеко в очерети. Безпосередня небезпека вже не загрожувала мені" [14, с. 3].

І далі свідчить Куделя: "Я, бачучи, як тікають через мур, і собі піднімаюся за одним сильною статури юнаком, але його скошує куля, і він мертвий падає на мене і ми обидва летимо униз. Його труп прикрив мою голову, його ж кров залила моє обличчя... На мене іще стали падати трупи. Відчув їх непосильний тягар.

Ще довго стріляли енкаведисти по людях, котрі бігали туди-сюди, шукаючи рятунку від смерті. Нарешті стрілянина притихла, покотом лежали на подвір'ї живі і мертві. Тільки поранені стогнали: одні благали помочі у Бога, інші просили добити їх, а дехто закликав до помсти катам. Лежачи під трупами, я чув безперервні глухі постріли на західному подвір'ї. Це з пістолетів добивали поранених. Коли там закінчили дострілювати, перейшли на східне подвір'я. Спритно кожен з них підбігав до пораненого і пускав кулю в лоб. Поранених було дуже багато, були й такі, що мали лише незначні подряпини, але варто було катам побачити на комусь свіжу кров, стріляли, нічого не питаючись. І знову чую голосний крик: "Вніманіє! Кто живой поднемайтесь, стрелять больше не будем." Такий заклик був повторений кілька разів. Докладаючи чимало зусиль, мені вдалося трохи звільнитися від тягару трупів, і я підняв голову. Побачивши чимало людей, які п'ятірками стояли біля вхідних дверей тюрми, встаю і я. Біля мене енкаведист з націленим на мене пістолетом. "Ранен?" – кричить. "Ні, – кажу, – я не ранений, тільки вимазаний чужою кров'ю". Щастя, що на мені не було свіжої крові, а то б він, не питаючи, натиснув би на спуск пістолета. Витерся я сьак-так і стаю в задню п'ятірку. Знову крик: "Работать будете?" "Будемо, будемо, гражданін начальник. Все, що тільки скажете, будемо робити", – почувлися голоси. Розводять нас по камерах нижнього поверху. Незабаром крик: "Виході на роботу!" Виходжу на західне подвір'я. Боже мій, що я тут побачив! Людський розум не в силі того всього передати: величезне подвір'я було застелене трупами, шматками тіл. Довжелезна стіна двоповерхового крила – вся до верху забризкана кров'ю, обліплена частками м'яса... Цю масакру найбільше спричинили і приспішили гранати, що їх кинули енкаведисти на голови збитої маси в'язнів із вікон спорожнілої тюрми.

У глибокі ями – вирви від німецьких бомб, які були ще трохи поглиблені і подовжені, ми зносили трупи і шматки тіл, посипаючи все це негашеним вапном, яке було заздалегідь приготоване. Виносились трупи і з конюшні, яка знаходилася поруч на подвір'ї. Там було понад 70 трупів зі скрученими назад руками. Їх не стріляли, а покололи багнетами" [15, с. 41–42].

На другий день, 24 червня, рано з'явилися знов кати. Виводили в'язнів, змушуючи копати ями і з поспіхом закопувати в них забитих. 25 червня цілий день не було нікого з адміністрації.

В'язні під проводом Стасишина наварили каші і рознесли по камерах" [16, с. 2]. Сам же архієпископ Богдан Стасишин у своїх спогадах зазначає: "Нас загнали до камери, де була лазня. В камері було біля двохсот осіб, так що навіть не було, де сісти... На другий день знов з'являються енкаведисти, забирають 15 осіб та запроваджують до кухні і кажуть приготувати все для варіння сніданку. Мене та ще дві особи з енкаведистом на чолі відправили зробити облік стану мешканців тюрми, і ми цю роботу виконали за дві години. Виявилось, що в тюрмі ще є 625 осіб" [17, с. 5].

Наступного дня, 26 червня, о 12 годині німці (які на той час вже зайняли територію в'язниці) почали випускати в'язнів, що були родом з тих місцевостей, де вже не було більшовиків [18, с. 2].

Офіційний похорон замучених відбувся лише в серпні. Згадує протоієрей Леонід Долінський: "До Луцька з'їхалось близько шістдесяті позамісцевих священиків і десятки тисяч людей. По відслуженню заупокійних літургій у всіх церквах Луцька о 13 год з собору рушили до в'язниці процесії з вінками. Процесію, в якій йшло 78 священиків та кілька дияконів, очолив єпископ Полікарп. По дорозі до в'язниці, а ще більше у в'язниці, відбувались жахливі сцени. Нелюдські крики, ридання, прокляття і навіть сміх божевільних, над юрбами виривався масовий стогін тих, хто оплакував смерть своїх найближчих. Ридання перемішувались з церковними співами, підняті в розпачі руки до неба здіймались над пригнобленими горем масами, але сам похід, що розтягнувся на два кілометри, відбувся в порядку під мури в'язниці.

До в'язниці пропустили лише частину процесії, духовенство, кілька хорів, і тих, хто мав серед помордованих своїх рідних" [19, с. 5].

Невдовзі після трагедії було створено комісію щодо впорядкування могил. До складу комісії увійшли громадський діяч "Просвіти" Семен Говдій, а також Лев Ліхтанський, вчитель-історик Омельчук. Останні двоє залишилися живими під трупами під час розстрілів. Так ось ця комісія в липні 1941 року за допомогою громадськості, національно-патріотичної інтелігенції Волині, рідних помордованих, а також тих, хто залишився живим після розстрілу, насипали могили, обклали їх зеленим дерном, поставили дубові хрести-фігури, обгородили низенькою огорожею, закопали стовпчики, на яких прибили таблички з написами.

З багатьох джерел було відомо, що тут знаходилося понад чотири тисячі в'язнів. Комісія взяла до уваги: свідчення кількох енкаведистів, причетних до розстрілу, затриманих німцями при втечі з Луцька; документи, які не встигли вивезти або знищити енкаведисти; документи та інші непрямі інформативні матеріали тих підприємств і організацій, які мали з тюрмою господарські відносини; покамерну інформацію від свідків про те, скільки в якій камері знаходилося до розстрілу в'язнів; кваліфіковане дослідження ровів, захоронень на предмет того, скільки в кожній ямі знаходиться трупів; списки арештованих, які надійшли з сіл і містечок Волині з відміткою: хто повернувся, хто пішов на етап, що трапилося за місяць до війни, однак такі списки охоплювали не всіх людей [20, с. 6]. Відомо, що в другій половині 1941 року і у 1942 році також вівся підрахунок загиблих у тюрмі по свіжих слідах злочину. Цей підрахунок проводився по усіх селах Волині. І цифра сягнула 3 763 осіб. Це тих, кого знали, пам'ятали [21, 3]. З ініціативи тієї ж комісії, яку ще називали комітетом, офіційний похорон відбувся в останню неділю серпня 1941 року.

У першу річницю цієї трагічної події українське громадянство Луцька й околиць вшанувало пам'ять загиблих. У кафедральному соборі в неділю 28 червня архієпископ Полікарп відправив заупокійну службу Божу і панахиду. Перед панахидою відповідне слово виголосив о. прот. М. Малюжинський. Після Богослужіння з собору вирушила процесія до місця спочинку полеглих [22, с. 126].

Після війни ці могили зрівняли з землею, а згодом їх було заасфальтовано. У такий спосіб на багато наступних десятиліть "поховали" правду про жахливу подію, яка відбулася у Луцькій в'язниці. Побойовище у Луцькій тюрмі ще належить детально вивчити за матеріалами каральних спецорганів, скласти поіменні списки загиблих. Цього вимагає історична справедливість та пам'ять про жертви більшовицького терору.

1. Рожко В. Закривавлена Волинь // *Визвольний шлях*. – 1999. – № 5. 2. Купчинський М. Із розстріляного пагіння // *Народне слово*. – 2004. – 8 липня. 3. Там само. 4. Панасюк М. Могила під асфальтом: Нотатки письменника // *Радянська Волинь*. – 1989. – 26 липня. 5. Мовою документів про розстріли в'язнів на Волині // *Народна справа*. – 1997. – 9 січня. 6. Величко А.Г. Волинь на початку Другої світової війни // "Роде наш красний..." Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 2. 7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн. 2. – К.: Либідь – Військо України, 1994. 8. Киричук Ю.А. Радянський терор 1939–1941 рр. // *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси / Л.В. Архієрейський, О.Г. Бажан та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій*. – К.: Наук. думка, 2002. 9. Данилюк В. Вони розстріляли Луцьку тюрму // *Молода Волинь*, 1994. – 15 липня. 10. Там само. 11. Там само. 12. Там само. 13. Куделя М.П. Пекло біля замку Любарта // *Куделя М.П. Кобзар у моєму житті: Спогади з недавнього минулого*. – Луцьк, 1998. 14. Петроцук О. В оковах смерті: Спомини з Луцької тюрми // *Народна трибуна*, 1991. – 20 листопада. 15. Куделя М.П. Пекло біля замку Любарта // *Злочин / Упор. П. Кардаш*. – Мельбурн–Київ, 2003. 16. Ліхтанський Л. Я бачив пекло // *Волинь. Акценти*. – 1993. – № 3. 17. Стасишин Б. Спогади про розстріли у Луцькій в'язниці // *Народна трибуна*. – 1993. – 4 серпня. 18. Ліхтанський Л. Я бачив пекло // *Волинь. Акценти*. – 1993. – № 3. 19. Долінський Л. У братських могилах – цвіт Волині // *Народна трибуна*. – 1993. – 4 серпня. 20. Головацький Ю. Спекуляція над могилами борців // *Вільна думка*. 1997. – 10 жовтня. 21. Гуртовий Г. Живі свідки трагедії у тюрмі // *Волинь*. – 1999. – 7 вересня. 22. Данилюк В. Вірити занадто боляче... *Волинь: Хроніка подій 1939–1944 років: Худ.-документ. повість*. – Луцьк: Ініціал, 1995. 23. *Державний архів Волинської області*. – Ф. Р–1261. – Оп. 6. – Спр. 2.

УДК 94(477.81/82)''1941/1945''

І.В. Рєпін

Військовий інститут Сухопутних військ
Національного університету "Львівська політехніка"

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ. ПЛАНІ Е. БЕНЕША ТА ПОЗИЦІЯ МОСКВИ. 1939 – червень 1941 рр.

© Рєпін І. В., 2008

Висвітлено плани Е. Бенеша та позицію керівництва СРСР стосовно Карпатської України, її місце і ролі у контексті європейської політики.

Lighting the plans of E. Benesh and positions of guidance of SRSR in relation to Ukraine of Carpathians, its place and role in the context of the European policy.

Питанням дипломатичної історії напередодні Другої світової війни присвячено чимало досліджень. Проте в них не усі аспекти були докладно розглянуто. У зв'язку з цим викликає великий інтерес загальна тема про місце і роль Карпатської України у контексті європейської політики.

Особливо актуальним є питання позиції Москви та планів Е. Бенеша стосовно Підкарпатської Русі з 1939 року по червень 1941 року. Ця проблема і є темою роботи.

Наукове дослідження проблеми по суті відсутнє як у вітчизняній, російській, так і в чехословацькій (чеській і словацькій) історіографії. Чехословацька історіографія соціалістичного